

(Utsnitt av kapittel 7 i Sigurd Skirbekk: *Ideologi, myte og tro ved slutten av et århundre. Sosiologisk kulturteori og funksjonsanalyse*. Tano / Aschehoug, Oslo 1999)

Nyliberalismen som ideologi

"Nyliberalisme" - ordet og avgrensningen

Uttrykket "nyliberalisme" kan ikke sies å være innarbeidet i det politiske vokabular. Teoretisk kunne en slik navnløshet skyldes at vi sto overfor en ideologi som var så ny at den ennå ikke var blitt alminnelig kjent, eventuelt at den var så eksentrisk at få hadde brydd seg med å navnfeste den. En mer rimelig forklaring er at vi står overfor et fenomen som er så utbredt at det bare oppfattes som tidsriktig og naturlig, og at det derfor ikke har fått noe avgrensende navn. Frafallet av alternative ideologier i den dominerende orientering har fratatt folk en kontrast som kunne gitt det dominerende et særpreget navn. Den eneste gjenkjennelige motsetning, blir bildet av tilstander i tidligere tider eller i andre verdensdeler. Dette kan forklare hvorfor det vi her vil kalle for nyliberalismen, ikke så rent sjelden rett og slett omtales som vestens politiske idealer, selv om en slik betegnelse er problematisk og til dels misvisende.

I faglitteraturen om ideologier kan uttrykket nyliberalisme bli brukt, men ikke alltid på en helt konsistent måte. I Norden kan uttrykket bli oppfattet som nyere varianter av gammelliberalismen, eventuelt som en betegnelse for politiske programmer som er mer markedsorienterte enn en velkjent planøkonomisk velferdspolitik. I engelsk litteratur er derimot uttrykket *new liberalism* mer innarbeidet. Det står for en type politisk tenkning som i utvikling har fulgt etter den klassiske liberalisme eller *laissez faire*. Idémessig er nyliberalismen en moderne forlengelse av det som tidligere ble kalt sosialliberalisme, og som hadde teoretikere som John Stuart Mill, Thomas Hill Green og L. T. Hobhouse som sine fremste teoretikere. Når vi her innfører termen 'nyliberalisme'^a, vil vi likevel legge litt mer i det enn hva enkelte engelske teoretikere har ment med 'new liberalism'^a.

Begrepet "nyliberalisme" kan ha mye til felles med det Jürgen Habermas har omtalt som "senkapitalisme", og som han fant var karakterisert ved et samspill mellom stat, forvaltning og marked som de systemintegrerende instanser, i motsetning til "liberalkapitalismen" som var mer ensidig basert på markedet. Det er likevel grenser for hvor langt et begrep utviklet i en bestemt teoretisk ramme kan overføres til andre sammenhenger.

Den nye liberalismen har lært av den gamles feil. Talsmenn for gammelliberalismen hadde minimumsstaten som ideal. I balansen mellom individets frihet og statens tvang ble det siste ansett som et onde, som riktignok ikke var helt til å unngå i ordnete samfunn, men som burde begrenses så mye som mulig. Moral ble oppfattet å være nøye forbundet med individets frihet. Slik frihet ble bare mulig der myndighetene lot individet få ta ansvaret for sine valg, uten å gripe inn unødige for å oppheve konsekvensene av dårlige valg. Det som denne samfunnstenkningen

overså, var at ikke alle hadde ressurser og muligheter til å foreta viktige livsvalg. Mange kranke livsskjebner skyldtes mer andres valg enn egne. Dessuten var det ikke alltid moralske valg som hadde gitt lykke til de heldige. Gammelliberaleristene hadde også vært for naive i sin tro på at samfunnets velstand bare var et resultat av mange enkeltindividers søking etter egen velstand og lykke.

Nyliberalismen er ikke statsfiendtlig som den gamle liberalismen. Offentlige ordninger for å sikre anstendige standarder av inntekt og trygghet anses ikke lenger som en begrensning av individenes frihet, i mange tilfeller tvert om. En lovregulert velferdsstat er en viktig del av den nye liberalismes lære om individenes frihet og rettigheter. Hvor langt det er riktig å gå i slik lovfesting, diskuteres pragmatisk. I de fleste tilfeller vil svaret avhenge av statens inntekter og av skatterammer som tar hensyn til næringslivets konkurransevne. Et konkurransedyktig næringsliv er ikke bare nødvendig for å gi offentlige inntekter, men også for å sikre arbeidsplasser. Full sysselsetting er et ideal, selv om det ikke forventes å kunne innfris helt ut i et omskiftelig og teknologisk spesialisert arbeidsliv med relativt høye lønninger.

I tillegg til oppgavene med å hindre nød og sikre borgernes materielle standard, tillegges den moderne stat også oppgaver med å sikre individenes frihet. Gjennom utdanning og ulike fritidstilbud forsøker myndighetene å sørge for at individene kan få utfolde seg etter sine evner og ønsker. Gjennom sentral lovregulering søkes ledere for kirker, skoler, organisasjoner og familier hindret i å utøve sanksjoner som kan virke utilbørlig begrensende på individenes rett til frihet. Så langt fra å være en typisk tvangsstat, er den moderne stat blitt karakterisert med målsetningen "individrettet utfoldelsespolitikk". Ikke minst i Norden forsøker valgte politikere og statens tjenestemenn å legitimere sin virksomhet ut fra sine muligheter til å gi individene frihet og trygghet.

Denne type samfunnsoppfatning er ingen steder helt ut realisert. Men den tjener som en tverrpolitisk referanse for hvordan moderne samfunn bør utvikles, spesielt i Vest-Europa. I de fleste demokratiske stater vil det være uenighet om omfanget av den offentlige sektor og om hvor mye lovregulering som er formålstjenlig på ulike felt. Men hovedmønsteret er gjennomgående felles for de fleste større partier og er ikke på noen måte begrenset til partier som eksplisitt kaller seg liberale. Moderne sosialdemokratier står ikke fram som alternativer til disse idealene. Flere av dem kan regnes som venstrevarianter av nyliberal tenkning, med noe mer vekt på likhetsidealer og statlig styring i forhold til individuell frihet på markedet. Konservative partier vektlegger i større grad private ordninger.

Det må her understrekes at denne sosiologiske begrepsbruken er litt forskjellig fra det vi finner blant aktører i det politiske liv i de enkelte land. Ettersom partier i demokratier konkurrerer om stemmer og også har et visst markeringsbehov, er det en tendens til å bruke ord som "radikal" og "konservativ", "sosialistisk" og "liberalistisk" om forskjellige partier som nok kan avvike fra hverandre i synet på statens oppgaver eller på omfanget av individuelle friheter. Men sett i forhold til de tapende ideologiene, er de politiske referansene til alle de større partiene i vår tid og i vår del av verden påfallende like. Det er i forhold til de tapende ideologier at den overordnede samfunnsorienteringen i våre dager fortjener et samlende navn.

Et paradoks i utviklingen av den nyliberale politiske kulturen, er at partier som tradisjonelt har stått for sosialliberalisme som merkesak, har fått problemer med sin velgeroppplutning. Både Norge og Sverige har eksempler på dette. Dette paradokset

henger sammen med at partier som bare er sosialliberale, blir utydelige mot en sosialliberal bakgrunn. Det er de partier som har en eller flere markeringssaker i kontrast til det alle er enige om, som lettest vekker oppmerksomhet. Dette gjelder selv om også disse partiene i de fleste spørsmål inntar standpunkter som ligger godt innenfor det nyliberale repertoar.

Når det er grunn til å regne denne samfunnstenkningen som en sosial utgave av den liberale tradisjon, i stedet for eksempelvis en individfokuset utgave av en sosialistisk tradisjon, skyldes det ikke bare konvensjoner basert på begrepsbruken hos en del forfattere. Rent idéhistorisk hører den individsentrerte politiske servicetenkning til i forlengelsen av en liberal tradisjon.

Vi har tidligere sagt at noe av det mest karakteristiske ved liberalistisk tenkning har vært oppfatningen av frihet som et overordnet mål, kombinert med forståelsen av forholdet mellom individ og stat som utvendige relasjoner. Disse premissene virker bestemmende for samfunnsfortolkning på mange felt.

Det bør her presiseres hva som menes med en 'utvendig'^a forståelse av forholdet mellom individ og samfunn. Ingen opplyst liberalist vil nekte for at det finnes mange former for gjensidig påvirkning mellom individ og samfunn. Når denne påvirkningen forstås som utvendig, betyr det at både individ og samfunn kan bestemmes uavhengig av hverandre og at relasjonene mellom enhetene i prinsippet kan studeres på samme måte som relasjoner mellom naturgitte enheter. Utvendighetstenkningen gjør det rimelig å nedtone den kollektive kulturens betydning. Kultur kan bli betraktet som noe individet kan velge å forholde seg til som det vil, for eksempel for sin egen utvikling eller for fornøyles skyld. Motsetningen, den "innvendige" forståelse av forholdet, vil gå ut på at både individ og samfunn blir det de er ut fra deres forhold til en felles kultur.

Både gammelliberalister og nyliberalister vil kategorifeste "samfunnet" enten som en enhet utgått fra øvrigheten, eller som et sett konvensjoner, vaner og overenskomster som er utgått fra velgende individer. Slike oppfatninger behøver ikke henge sammen med noen spesiell psykologisk legning eller med en personlig liberal overbevisning. Enkeltindivider kan slutte seg til oppfatningene som del av sin sosiale tilpasning til dominerende fortolkninger. Politiske oppfatninger kan langt på vei avledes av forskjellige premisser i framherskende kulturbestemte fortolkninger.

Når frigjøring ses som en individuell rettighet i forhold til statsmakt og tradisjon, blir det nærliggende å se "samfunnet" som noe ytre i forhold til individet. Nyliberalistenes mer positive holdning til offentlig innsats, bryter ikke med denne oppfatningen, ikke så lenge det understrekes at staten er til for individet og ikke omvendt. Denne utvendighetstenkningen står i en viss motsetning til premissene i klassisk konservativ tenkning om mennesker i forpliktende fellesskap, til sosialistisk tenkning om individers avhengighet av klasser og til fascistoid tenkning om den kollektive arvens konstituerende betydning.

Før vi går mer inn på spørsmålet om vi her står overfor en tidsbestemt ideologi med bestemte føringer, bør vi spørre mer systematisk om det gir mening å regne nyliberalismen som en ideologi. Det må stilles spørsmål om det gir mening å tilordne den nyliberale tenkning til de fem kriteriene på ideologier som ble omtalt i kapittel to: systemsammenheng, partikulær interesseavhengighet, realitetsfordreieende samfunnsoppfatninger, undertrykkelse og selvimmunisering. Vi vil ta opp disse kriteriene ett for ett.

Spørsmålet om systemsammenheng i de oppfatninger vi har klassifisert som nyliberale, kan ikke besvares helt enkelt uten at vi tar stilling til analysenivå og presisjonsnivå. Vi behøver ikke å gå ut fra at alle politiske aktører i dagens samfunn oppfatter seg som nyliberale eller at de føler noen spesiell forpliktelse for programmer som omtales som liberale. Like fullt må de vanligvis forholde seg til en del tidsbestemte spilleregler, som det er nødvendig å følge hvis de skal forbli på banen. Kriteriene for nyliberal samfunnsfortolkning bør med andre ord ligge på et annet nivå enn aktørenes sosiale identitet. Det kan også argumenteres for at kriteriene ikke bør gjøres så skarpe og partipolitisk avgrensende at det blir vanskelig å tilordne dem til utbredte samfunnssyn. Det vi må søke etter er generelle prinsipper som kan skille en nyliberal orientering ut fra de prinsipper for orientering som vi har omtalt i forbindelse med tidligere ideologier.

Etter sitt program skulle nyliberalismen være både åpen, utviklingsvennlig og frihetlig på individets vegne. At mange som proklamerer dette ikke helt lever opp til sine idealer, blir i denne forbindelse en trivialitet. Det som her blir mer avgjørende, er argumentene for at disse idealene forutsetter en systematiserende lære eller en samfunnsfilosofi for å kunne henge sammen, og at opprettholdelsen av en slik samfunnsfilosofi vil ha bestemte føringer.

Ifølge mange ikke-liberale oppfatninger vil en maksimering av individuell frihet føre til egoisme, utbytting og i siste instans til oppløsning av viktige samfunnsordninger. Når liberalistene mener å komme utenom denne innvendingen, er det ut fra oppfatninger om at individet, i det minste potensielt, er godt og fornuftig eller helst begge deler. Tenkningen forutsetter at samfunnsansvar vil følge i forlengelsen av en individuell frigjøring.

Samfunnet, i betydningen det mellommenneskelige fellesskap, kan enten ses i en subjektiv kontekst, som noe spontant gitt gjennom samhandling, eventuelt noe som vedtas som konvensjoner eller aksepteres som ordninger. Samfunnet kan også fortolkes objektivt uten at det behøver å bryte med tankesystemet, for eksempel som teknisk-økonomiske rammer som en følge av den generelle utvikling. I den grad den avgjørende samfunnsutviklingen kan forstås i teknisk-økonomiske termer, blir det mulig å argumentere for at individenes valg og holdninger først og fremst angår dem selv, slik at eventuelle negative følger av frigjøringen ikke behøver å bli et samfunnsanliggende.

Ved å tenke på forholdet mellom individ og samfunn som utvendige relasjoner, blir det nødvendig å tenke på individet som i essens er bestemt av noe annet enn en konstituerende kultur. Individet kan bli forstått som å være bestemt av sin natur, sin fornuft, sin vilje eller av sine behov og av sine rettigheter til å gjøre bruk av disse mulighetene. Ved å tenke individualitet uavhengig av bestemte kulturer, blir det mulig å postulere at alle mennesker dypest sett er det de er, uavhengig av religion, historie og kultur. Det er en nær forbindelse mellom liberal individoppfatning og

moderne tolkninger av universelle menneskerettigheter. Det samme perspektivet disponerer for å se kultur som et sett av goder, som mennesker fra alle deler av verden har rett til å oppleve og nyte. Ut fra gammelliberal tenkning ble rettighetene gjerne forstått som negativ rett. Ingen hadde juridisk rett til å hindre individer fra å nyttiggjøre seg sine rettigheter. Ut fra nyliberal tenkning blir rettigheter oftere satt i sammenheng med positiv rett. Fellesskapet har plikt til å sørge for at individene får det som er deres rettigheter.

Begrunnelsene for å gjøre individuell frihet til et overordnet ideal, har variert over tid. Lenge var det først og fremst snakk om religiøs toleranse og respekt for individuell trosoverbevisning. Sosialliberaleren Thomas Hill Green så frisinn som en forutsetning for utviklingen av et moralsk kristent fellesskap. For John Stuart Mill var det mer snakk om at friheten ville realisere det beste i vår personlighet, en tankegang som også var sentral for dramatikere som Henrik Ibsen. Men samtidig med at bildet av den helstøpte og selvformende personlighet er blitt splittet opp i vårt århundre, har andre frihetsbegrunnelser kommet i fokus. På eksistensialistisk hold har det vært talt om den enkeltes fundamentale rett til å forme sitt liv ut fra frie valg. På psykologisk hold har individuelle tilstander vært forklart som uttrykk for psykiske behov. Jeremy Benthams lystkalkyler, overveielser over hva som skaper mest lyst og minst smerte hos flest mulig individer, er blitt en implisitt ramme for mye kulturliberal tenkning. Kulturliberalismen har knyttet liberalismen til hedonistiske holdninger. Det betyr at en maksimering av lyst og en minimering av ulyst anses som en overordnet målestokk. Dette innebærer i sin tur at etikken blir individsentrert, ettersom det bare er individer som kan føle lyst og ulyst.

Når individet forstås som den grunnleggende enhet i både samfunnsmessig og kulturell sammenheng, kan det bli rimelig å tenke på markedet som en grunnleggende arena for menneskelig utfoldelse. Hva individet velger på markedet blir dets private sak, i alle fall så lenge det ikke er påviselig - i et utvendig perspektiv - at det skader andre. Dette perspektivet må, av indre logikk, få betydning for kulturforståelsen. Kultur kan tolkes som symboler og opplevelsestilbud, men den kan vanskelig forstås som avgjørende premisser for den kollektive virkelighetsoppfatning, opprettholdt gjennom riter og fortolkninger. Den mest nøytrale holdning til kulturspørsmål, blir å se kultur som valgalternativer for forskjellige individer og grupper.

Den liberale tenkning har opp gjennom tidene hatt mange kritikere, som har trukket fram både tvilsomme forutsetninger og tvilsomme følger av en individsentrert samfunnsfilosofi. I nyere tid gjelder det ikke minst forskjellige "kommunitarister" som har kritisert oppfatningen av individuelle valg som en grunnleggende etisk målestokk.. Historisk kan vi finne en dyptpløyende kritikk av liberal tenkning i Hegels rettsfilosofi, blant annet når det gjelder reguleringen av forholdet mellom religion, stat og individ. Etter liberal oppfatning skulle en nøytral forståelse av dette forholdet tilsi at staten lot religion bli borgernes privatsak. Dette ble antatt å være et politisk nøytralt program og skulle dessuten tjene både rasjonalitetens og frihetens vilkår. Men, framholdt Hegel, dette programmet inneholdt uuttalte premisser. Hvis programmet skulle henge sammen, måtte nemlig religion bli forstått som en privatsak, uansett hva som var innholdet i den religiøse lære og uansett hva de troende selv mente; eller for den del, uavhengig av hva samfunnsforskere måtte ha å si om religionens kollektive funksjoner. Privatiseringens prinsipp ble dermed et substansielt påbud og ikke et diskusjonstema eller en privatsak.

Det kunne her føyes til at den privatiserte forståelse av religion i noen grad har kunnet støtte seg til en kristen teologi, spesielt av protestantisk merke. Motsetningen mellom en antatt nøytral religionsforståelse og religiøse talsmenns egen forståelse, kan i våre dager vise seg å være mer konfliktfylt i møtet mellom en liberal kultur og enkelte ikke-kristne religioner.

Det Hegel skrev om religion, kunne andre skrive om kulturforståelse i større alminnelighet. I tilknytning til Hans Skjervheims gjengivelse, kunne denne kritikk formuleres slik: *Enten* må en liberaler, for å være konsistent frihetlig på individets vegne, gå inn for at bare formale, ikke-substansielle regler skal være bindende for alle. Friheten kan i så fall begrunnes negativt, som fravær av tvang. Men da må han samtidig fortolke samfunnets autoritet i en spesiell ramme og definere kultur som privatsaker. Dette ville imidlertid være et tvangspåbud mot dem som mener å ha gode grunner for å se kultur som et kollektivt anliggende. Resultatet av en privatisering kunne dessuten bli en gradvis substansiell omforming av hele samfunnet i en ikke-fungerende retning, og dermed en undergravning også av samfunnsforhold som har muliggjort den liberale frihet. *Eller*, liberaleren må gå inn for en bestemt substansiell frihetsoppfatning, et positivt definert påbud om hva frie folk skal realisere, men i så fall vil han ikke lenger være liberal i ordets opprinnelige betydning.

Dette er senere blitt omtalt som *det liberale dilemma*: Uansett hva den liberale velger, vil han komme i konflikt med sin egen lære om et samfunn basert på formal frihet alene. Tankesystemet bygger på en indre motsetning som ikke kan løses praktisk, ved sosialliberale tillegg eller ved bekjennelser til toleranse. Dersom en tankemodell med en innebygd motsetning skal bevare sin troverdighet som rasjonell og universelt tilpasningsdyktig, må den på en eller annen måte få dekket over et slikt dilemma.

Uten å gå mer inn på dette dilemmaet i denne forbindelse, bør det her understrekes at vel kan den nyliberale tenkning sies å utgjøre et system av sammenhengende tanker, i den forstand at vi ikke vilkårlig kan endre ett sett av premisser uten at det får konsekvenser for troverdigheten av de andre. Men for å opprettholde troverdigheten av dette systemet er det også nødvendig å unngå kritikk av sårbare trekk ved tankesystemet. Dette kan lede til antakelser om at ikke bare vil visse tolkninger bli foretrukket framfor andre, men også at visse tolkninger vil bli forsøkt aktivt unngått. Det vil da være et stort spørsmål om et slikt tankesystem disponerer for en åpen og fordomsfri tilnærming til viktige utfordringer.